

УДК 330.113.4

Валесян С.В.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

МЕТОДОЛОГІЯ СВІТ-СИСТЕМНОГО АНАЛІЗУ: ПРОБЛЕМА ПОДІЄВОЇ ТА ГЛОБАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ В КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНОГО ПІЗНАННЯ

Розглядаються основні методологічні характеристики світ-системного аналізу, аналізується критика ідеї лінійності часу в контексті вивчення історичних систем та його відношення до сучасного історичного пізнання. Досліджуються базові відносини концепцій подієвої та глобальної історії в контексті вивчення капіталістичної світ-системи.

Ключові слова: світ-система, лінійний час, історичні системи, детермінізм, подієва історія.

Валесян С.В

МЕТОДОЛОГІЯ МИР-СИСТЕМНОГО АНАЛІЗА: ПРОБЛЕМА СОБІТІЙНОЇ І ГЛОБАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ В КОНТЕКСТЕ ІСТОРИЧЕСЬКОГО ПОЗНАННЯ

Рассматриваются основные методологические характеристики мир-системного анализа, анализируется критика идеи линейности времени в контексте изучения исторических систем и их отношение к современному историческому познанию. Исследуются базовые отношения концепций событийной и глобальной истории в контексте изучения капиталистической мир-системы.

Ключевые слова: мир-система, линейное время, исторические системы, детерминизм, событийная история.

Valesyan S

THE METHODOLOGY OF THE WORLD-SYSTEM ANALYSIS: THE PROBLEM OF THE EVENT AND GLOBAL HISTORY IN THE CONTEXT OF HISTORICAL KNOWLEDGE

The main methodological characteristics of the world-system analysis, the criticism of the idea of linearity of time in the context of the study of historical systems and their relation to modern historical knowledge are considered in the article. The basic relations of the concepts of event and global history in the context of studying the capitalist world-system are explored.

Keywords: world-system, linear time, historical systems, determinism, event history.

Тією чи іншою мірою політичне або соціологічне пізнання у своїх витоках має базовий простір, у якому деяка система відносин себе відтворює. Таким базовим простором для політичного знання є історія або розгортання деякої системи відносин у певному проміжку часу. Саме через історичну перспективу та розуміння деякого процесу у його історичному розвитку дає нам розуміння сучасних структур і протиріч, в яких розгортається сучасна політична

боротьба на будь-якому рівні. Р.Коллінз саме в глобальній історії вбачає основу та можливість дослідження соціальних структур: «дещо глобальне і з великими зв'язками може бути поставлено в центр розгляду не інакше як з використанням ще більш широкої перспективи. Політичні та економічні стійкі структури, або патерни, особливо коли вони охоплюють держави і напруги, пов'язані з війною, системами власності та ринками, можна найкращим чином побачити при дослідженні багатьох взаємопов'язаних історій протягом довгого періоду часу» (Коллінз 2015: 23).

Кожна система є історичною, вона починає існувати в певний історичний момент як результат процесів, доступних для аналізу, вона розвивається протягом певного часу завдяки процесам, які можна проаналізувати, і приходить до свого кінця, тому що настає час, коли вона повністю вичерпала способи подолання своїх протиріч. У разі, якщо базовим пластом будь-якого політичного знання є історичне знання, то виникає необхідність аналізу фундаментальних методологічних засад історичного знання, адже історія не може повною мірою претендувати на статус «наукової» дисципліни, оскільки головним принципом «науковості» є винайдення деяких базових закономірностей, які в перспективі будуть мати універсальний характер. Такого роду спроби були застосовані у контексті епістемології Просвітництва, яка у своїх витоках мала лексикон з математичних або фізичних дисциплін.

І. Валлерстайн доволі скептично ставиться до такого роду «раціонального» або «фізичного» розуміння соціального простору та вказує на ідеологічну першопричину такої наївної віри в ідеали Просвітництва: «Суспільствознавці, як відомо, – діти Просвітництва: вони зберігають віру в те, що людські спільноти – розумні структури, дії яких ми можемо зрозуміти. І з цієї позиції допускається, що люди здатні впливати на світ, а тим самим домагатися кращого, більш раціонального суспільства. Соціальна наука мовчки, без усяких питань приймає просвітницьку передумову, згідно з якою суспільство з неминучістю розвивається в напрямку на краще майбутнє, прогрес – наше природне надбання» (Валлерстайн 1997: 9-10).

Важливо розділити два поняття, які органічно доповнюють один одного: «прогрес» та «краще майбутнє». Ідея прогресу – це не ідея модерного світосприйняття, адже розуміння категорії «зміни», як невідворотного процесу, має місце в досократичній філософії. Розуміння невідворотності не тільки природних екстраординар, але й соціальних змін – це методологічний ключ для розуміння історичного процесу: «Поняття історії означає діахронний процес, за змістом аналогічний ідеї Геракліта: ми не можемо увійти в одну і ту саму річку двічі. Природознавці висловлюють те саме, коли говорять про «Стрілу часу»» (Валлерстайн 1997: 14).

Валлерстайн йде далі, стверджуючи, що історія людства не мала жодного процесу, який можна було б назвати лінійним: «Більш того, якщо звернути увагу на загальну історію людства, то виявиться, що немає приводу стверджувати про існування будь-якого лінійного тренду. Кожне таке твердження та його обґрунтування пов'язані з абсолютно двозначними висновками і свідчать на користь скептицизму щодо теорії прогресу» (1997: 21).

Саме критика ньютоніанської картини світу, головною особливістю якої були поняття оборотності, стаціонарності та рівноваги процесів, стала відправною точкою у розумінні Всесвіту як необоротної, нестаціонарної та не рівноважної структури. А. Ейнштейн був прихильником стаціонарної моделі всесвіту, поки радянський учений А. Фрідман не знайшов нестаціонарні рішення гравітаційного рівняння Ейнштейна і та не обґрунтував модель розширення Всесвіту.

Теорія незворотних процесів багато в чому мала концептуальну необхідність для соціальних дисциплін у контексті критики позитивістських підходів та пошуку нових підходів, які мали б змогу відокремитися від фізико-математичного лексикону Просвітництва. І. Пригожин – найбільш видатний фізик у контексті розвитку соціальних дисциплін ХХ ст. Саме він заклав концептуальну базу для вивчення соціальних структур як нелінійних процесів та недетермінованих процесів і вказав на важливість поняття нестабільності не тільки в контексті фізики, а й соціальних наук: «Можна сказати, що поняття нестабільності було, в якомусь сенсі, ідеологічно заборонено. А справа полягає в тому, що феномен нестабільності природним чином призводить до вельми нетривіальних, серйозних проблем, перша з яких – проблема передбачення» (Пригожин 1991: 47). Пригожин формулює революційні принципи організації матерії: «Наше сприйняття природи стає дуалістичним, і стрижневим моментом в такому сприйнятті стає уявлення про екстраординарне. Причому екстраординарне, провідною не тільки до порядку і безладу, але відкриває також можливість для виникнення унікальних подій, бо спектр можливих способів існування об'єктів в цьому випадку значно розширюється (в порівнянні з образом рівноважного світу). У ситуації далекій від рівноваги, диференціальні рівняння, що моделюють той чи інший природний процес, стають

нелінійними, а нелінійне рівняння зазвичай має більш, ніж один тип рішень. Тому в будь-який момент часу може виникнути новий тип рішення, що не зводиться до попереднього, а в точках зміни типів рішень – в точках біфуркації – може відбуватися зміна просторово-часової організації об'єкта» (Пригожин 1991: 48).

Ньютонівська картина світу набуває більш локального значення, оскільки більш детерміновані системи характерні для більш рівноважних процесів. Схожу епістемологію, в більш діалектичному вигляді, але в площині історичної методології, конструює Ф.Бродель, переосмислюючи сучасну йому історичну парадигму «подієвої історії».

Бродель критикує переважну серед істориків практику зосереджувати свої зусилля на фіксації короткострокових дій, але сам не відхиляє можливість їх вивчення. У працях Броделя, цей рівень представлений політичною, військовою та дипломатичною історією (Бродель 1992). Історик вважав короткочасність найбільш примхливою та оманливою з усіх форм історичного часу. «Подієва історія» описує лише частину, причому малу частину історичної дійсності, тому він вводить більш глобальний і фундаментальний термін – *longue duree*. Бродель концептуалізував категорію історичного часу, який розглядав, як внутрішньо неоднорідний, розділяючи «історичний час» на декілька рівнів, які між собою пов'язані діалектично: «ні ефемерні і мікроскопічні «події», ні туманні поняття нескінченно-вічної (тимчасової) реальності не можуть бути об'єктом плідного інтелектуального аналізу. Навпаки, якщо ми хочемо досягти значимого (і змістовного) розуміння дійсності, нам слід спиратися на те, що я буду називати «не виключеним середнім» як часу, так і тривалості, на одиничне і загальне одночасно, і ні на одне з них поодиночки» (Валлерстайн 1998: 190).

Темпоральна діалектика Броделя не є прогресивною і телеологічною, якою вона була у Гегеля і Маркса. У концепції Броделя представлено не стільки лінійно впорядкований і структурований за періодами історичний час, скільки ієрархізація явищ залежно від темпу, в якому вони змінюються, та конкурентними стосунками між собою. Ф. Бродель вирізняє три вертикальні рівні, які знаходяться не тільки на різних темпоральних рівнях, але і в різних моделях обміну, взаємодії та існування: матеріальне життя, ринковий обмін та

капіталізм на самій вершині обміну. Таким чином, ієрархія має пірамідальну форму. Найбільш глобальний та фундаментальний рівень – матеріальне життя, вся сукупність діяльності людини, яка пов'язана з відтворенням базових людських потреб: «завзято відстоює свою присутність ненажерливе минуле монотонно поглинає крихкий час людей. І ця поверхня стагнації історії величезна: до неї в своїй більшості відноситься сільське життя, тобто життя 80-90% населення земної кулі (Бродель 1988: 38).

Ю.М. Лотман «історію великої тривалості» або *longue duree* іменує «довгим диханням», яка внесла свіже повітря в історичну науку, помічаючи при цьому, що така історія споріднюється якомусь геологічному процесу, що діє на людей, але не за допомогою людей (Лотман 1996: 312-313).

Філософський рівень абстракції дає нам зрозуміти концептуальну спорідненість діалектичних підходів Броделя та Пригожина, оскільки фундаментальними категоріями, якими вони користуються – це діалектика частини та цілого. Якщо Бродель відчуває необхідність у більш фундаментальних і повільних пластах історії, історичних структурах, які зумовлюють існування більш складних і крихких структур, на зразок ринкової економіки або капіталізму, не відсторонюючись від «подієвої історії», то Пригожин, виходячи з тієї самої логіки, не прагне повністю відійти від ньютоніанської картини світу, яка є джерелом та ідеєю порядку: «порядок та хаос подаються не як протилежності, а як ті, що невідокремлені один від одного» (Лотман 1996: 9).

У ситуації, якщо ми приймемо виключно сторону ньютоніанського детермінізму, то проблема або навіть можливість історичного знання, а, отже, і політичного знання, зводиться до абсурду: «З точки зору ідеалу детермінізму, саме поняття історії позбавлене сенсу. Рухи небесних тіл не мають історії, тому ми можемо обчислити затемнення незалежно від того, чи було воно в минулому або належить в майбутньому ... Сучасна фізика в тій мірі, в якій вона усвідомлює себе наукою про фізико-хімічне становлення, а не наукою про позачасові закони, що перетворюють це становлення в видимість, виявляє у своїй власній сфері ряд проблем, які в минулому спонукали деяких сумніватися в «науковості» гуманітарних наук» (Лотман 1996: 4-5).

Такого роду діалектика породжує найважливішу для нашого дослідження проблему – дихотомію між стабільністю та нестабільністю соціальних систем. Саме розуміння історії, як нелінійного та незворотного процесу – є відправним пунктом для вивчення проблеми генезису та структури капіталістичної системи.

Будь-яка історична система має свої внутрішні, більш локальні субпроцеси, які в історичній перспективі трансформуються або входять один з одним у протиріччя, тим самим впливаючи на структуру більш глобальних процесів. Одним із таких субпроцесів є, наприклад, пролетаризація праці в капіталістичній системі, яка у міру свого розширення не тільки ліквідує більш архаїчні моделі праці, але й трансформує спосіб виробництва та всі можливі соціальні інститути: від утворення робітничих партій до включення жіночої частини суспільства у політичний процес. «Всі тренди, які вимірюються в процентах, виявляють деяку асимптоту, але як тільки вони досягли її крайніх точок, значуще збільшення процентних показників стає неможливим, а отже, функціонування системи не може більше справлятися з завданням встановлення рівноваги. У міру того, як система відходить все далі і далі від стану рівноваги, флуктуації стають все більш безладними і в підсумку настає біфуркація» (Валлерстайн 1997: 18).

Аналогічним чином світ-системний аналіз можна застосовувати й до проблеми виникнення капіталістичної системи, вивчаючи феодальний устрій у Західній Європі та головні внутрішні протиріччя, які привели до системної кризи феодальної системи. Капіталізм виступав нелегітимною культурою у всіх регіонах світу, капіталістичні групи просто не могли раптом, одномоментно стати сильнішими або більш легітимними в очах більшості населення. З точки зору світ-системного підходу, вирішальним фактором у посиленні ролі капіталістичних інститутів виявилася не ступінь їхньої сили, а сила соціальної опозиції капіталізму в обличчі феодальних

економічних інститутів, яка несподівано ослабла в силу ряду економічних і соціальних причин: «Нездатність відновити інститути цієї опозиції або піти шляхом оновлення пануючих страт в результаті зовнішнього вторгнення відкрила на мить (можливо, безпрецедентно) «ворота», і капіталістичні сили швидко прослизнули через щілину. І так само швидко консолідувалися. Є всі підстави розглядати те, що трапилось як щось екстраординарне, несподіване і, безумовно, недетерміноване» (Валлерстайн 1997: 17).

У цьому процесі, важливо фокусувати увагу на принципіальне відношення між причинами та наслідками, адже в різних методологічних спектрах вони можуть змінювати свої позиції навіть до своєї протилежності. У цьому сенсі дві методологічні полярності, а саме – марксистська та веберіанська, формують два фундаментальних філософських та ідеологічних табори, які в комплексі формують світ-системну методологію.

ЛІТЕРАТУРА

- Коллинз Р. Макроистория: Очерки социологии большой длительности /пер. с англ. М.: ЛЕНАНД, 2015. 504 с.
- Валлерстайн И. Социальное изменение вечно? Ничто никогда не изменяется? *Социологические исследования*. М., 1997. № 1. С. 8-21.
- Пригожин И. Философия нестабильности. *Вопросы философии* М, 1991. № 6. С. 46-52.
- Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв.: в 3 т. М.: Прогресс, 1992. Т. 3: Время мира. 679 с.
- Валлерстайн И. Время и длительность: в поисках неисключенного среднего. *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. «Філософські перипетії»*. Харків, 1998. № 409. С. 186-197.
- Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв.: в 3 т. М.: Прогресс, 1988. Т. 1: Структуры повседневности. 623 с.
- Лотман Ю. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. М.: Языки русской культуры, 1996. 464 с.
- Пригожин И. Переоткрытие времени. *Вопросы философии* М., 1989. № 8. С.3-19.